

Рівненський державний гуманітарний університет

**ПСИХОЛОГІЯ:
РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

Випуск 5

Рівне – 2015

ББК 88

П 86

УДК 316.627:159.9

Психологія: реальність і перспективи: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. - Випуск 5 - Рівне: РДГУ, 2015 – 157 с.

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології.

Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих педагогічних навчальних закладів

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Павелків Роман Володимирович - доктор психологічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної та навчально-методичної роботи, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету

Заступник головного редактора:

Безлюдна Валентина Іванівна - кандидат педагогічних наук, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Максименко Сергій Дмитрович – академік-секретар відділення психології, вікової фізіології дефектології НАПН України, дійсний член НАПН України, директор Інституту психології ім. Г. С. Костюка

Ямницький Вадим Маркович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету;

Юрченко Вікторія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету;

Михальчук Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і практики англійської мови та прикладної лінгвістики Рівненського державного гуманітарного університету

Литвиненко Світлана Анатоліївна – доктор педагогічних наук, професор кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету;

Петренко Оксана Борисівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри вікової та педагогічної психології, завідувач кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету;

Шугасва Людмила Михайлівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету;

Пасічник Ігор Демидович – доктор психологічних наук, професор кафедри психолого-педагогічних дисциплін, ректор Національного університету «Острозька академія»;

Вірна Жанна Петрівна – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки;

Гошовський Ярослав Олександрович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки;

Воробйов Анатолій Миколайович – кандидат педагогічних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету;

Поніманська Тамара Іллівна – кандидат педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри педагогіки і психології (дошкільної і корекційної) Рівненського державного гуманітарного університету;

Корчакова Наталія Вікторівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету (**відповідальний секретар**);

Созонюк Ольга Степанівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету;

Затверджено Вченою Радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 4 від 26 листопада 2015 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію **Серія КВ №18713-7513Р**

За достовірність фактів, дат, назв і т. п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Рукописи не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакції: 33028 м. Рівне, вул. Остафова, 31. Рівненський державний гуманітарний університет. e-mail: pavelkiv_rv@ukr.net

КОГНІТИВНО-ЦІННІСНІ ТА ЕМОЦІЙНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті висвітлюється проблема психологічних передумов та механізмів морального становлення особистості молодшого школяра. Простежено загальні особливості функціонування моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці та закономірності тенези моральної сфери у цей віковий період. Виділено та здійснено аналіз умов, етапів та сфер розвитку моральності молодших школярів. Розкрито особливості становлення когнітивно-ціннісних, емоційних конструктів моральної свідомості та самосвідомості та їх проявів у поведінці молодших школярів.

Ключові слова: особистість, молодший школяр, моральна сфера, моральна норма, моральна свідомість, моральна самосвідомість.

Постановка проблеми. У кожний період розвитку суспільства завдання виховання у школярів моральної поведінки завжди виявляється важкою справою: змінюються умови життя і внутрішній світ людини, при цьому особливо чутливою до цих змін є дитяча психіка. Труднощі у моральному вихованні зумовлюється і тим, що необхідно оперативно враховувати ті зміни, які відбуваються у психіці сучасної людини. Тому особливо актуальними є дослідження проблем та психологічних передумов морального становлення підростаючої особистості. До них перш за все відносять взаємодію зовнішніх і внутрішніх умов, які є необхідними для розвитку психіки індивіда. Г.С.Костюк показником розвитком психіки дитини вважав зростання її усвідомленості, довільності поведінки. В силу сказаного, вивчення моральної сфери особистості, закономірностей її розвитку у дітей має у наш час неабияку наукову і практичну значущість. Особливої уваги вимагає дослідження особливостей розвитку моральної сфери дітей молодшого шкільного віку, оскільки цей віковий період є надзвичайно сприятливим для її формування через внутрішню готовність молодших школярів до засвоєння моральних норм та вимог.

Вченими доведено, що структурною основою формування моральності особистості школяра є система суб'єктивно-оціночної індивідуально-вибіркової взаємодії особистості учня з дійсністю. Взаємини у цій системі є тими внутрішніми умовами через які віддзеркалюються всі зовнішні дії на особистість і які визначають також специфічний, індивідуальний характер її поведінкових реакцій у відповідь на ці дії. Виходячи з цього можна стверджувати, що становлення моральної свідомості та самосвідомості зумовлене специфічним індивідуальним для кожної конкретної особистості досвідом її соціально-психологічної взаємодії, тобто досвідом спілкування в умовах значущого для неї соціального оточення.

У моральному формуванні особистості учня молодшого шкільного віку мають місце два зустрічних процеси. З одного боку, дитина отримує конкретну інформацію про реальні зовнішні відносини та ситуації діяльності, що дозволяє їй побудувати чуттєво-конкретне уявлення про ці зовнішні обставини. З іншого – напрямки збирання такої інформації, вибіркоче ставлення до неї, систематизація і узагальнення регулюються на основі тих критеріальних структур, що притаманні учневі на даному віковому етапі. При цьому варто зазначити, що теоретичні знання моральних норм та вимог, розширюють межі індивідуального досвіду учня, спрямовують і організують, дозволяють осмислювати його в соціальному контексті, й таким чином, відкривати можливості для самоудосконалення та розвитку. Тому оволодіння моральними знаннями та їх накопичення є необхідною умовою морального становлення особистості учня, а постійне осмислення, аналіз і узагальнення морального досвіду, дають змогу учневі розвиватися як морально зрілій особистості [8].

Мета цього повідомлення полягала у розкритті особливостей становлення когнітивно-ціннісних та емоційних конструктів моральної свідомості та самосвідомості та їх проявів у

поведінці молодших школярів.

Результати теоретичного дослідження. Проблеми розвитку моральної сфери особистості присвячені чисельні філософські, соціологічні, психологічні та педагогічні дослідження. Так, в психології нею займалися Б.Г. Ананьєв, Г.І. Бочкарьова, І.Д. Бех, І.С. Булах, М.Й. Боришевський, Л.В. Долинська, В.А. Крутецький, О.В. Киричук, С.Д. Максименко, Л.Е. Орбан, А.В. Петровський, Л.І. Пилипенко, А.М. Прихожан, Л.І. Рувінський, П.М. Якобсон, М.Г. Ярошевський та інші, в педагогіці – В.О.Сухомлинський, М.Г. Стельмахович та інші автори. В їх працях показано, що моральна свідомість являє собою суб'єктивно-ідеальну форму відображення у вигляді уявлень і понять реальних взаємин між людьми, яка регулює моральну сторону діяльності особистості.

Загалом, у вітчизняній психології походження, функціонування структури моральних феноменів досліджується досить давно. У роботах Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейна, Д.Б. Ельконіна сформульовано положення, що розкриває моральний розвиток дитини як результат інтеріоризації соціальних норм діяльності й відносин. У руслі теорії діяльності (О.М.Леонтьєв, Д.Б.Ельконін, О.В.Запорожець та ін.) моральний розвиток виступає як присвоєння дитиною моральних норм, їх узагальнення й перетворення у внутрішні «моральні інстанції». Саме в рамках даної теорії одержали розвиток ідеї Л.С. Виготського просоціальної природу психіки дитини [2; 4; 7; 11].

Вченими доведено, що основу моральної свідомості особистості складають моральні поняття, в яких відображаються логічно сформульовані і відособлені судження, що виражають загальні та істотні ознаки реально існуючих моральних взаємин людей у діяльності та спілкуванні. Засвоєння моральних цінностей вимагає вироблення морального ставлення до них. Поведінка, що відповідає певним моральним вимогам лише на рівні вироблених звичок, власне кажучи, ще не є моральною, оскільки вона не містить ставлення до стандартизованої дії. Моральним можна вважати лише той вчинок, в основі якого лежить знання моральної норми, свідоме ставлення до неї і прийняття рішення на основі власної відповідальності.

У психології питання про моральну природу самосвідомості поставлено порівняно недавно. Провідні дослідники самосвідомості (Л.І. Божович, І.І. Чеснокова, В.В. Столін та ін.) підкреслювали її моральну природу. Моральна самосвідомість розглядається як регулятор міжособистісних відносин і відносин особистості із собою. Самосвідомість дозволяє людині наблизитися до моральних переживань, які й роблять її особистістю. Однак, щоб це відбулося, як вважав Л.С. Виготський, потрібно визнати норму, визнати її як моральне начало для самої себе. Норма розуміється через зміст моральних категорій [4].

В.С. Мухіна переконана, що розвинутий молодший школяр знає доступні для його розуміння норми поведінки. Ці знання засвоюються в практиці спілкування з дорослими, однолітками. Дитина знає обов'язки і розуміє їх значення, вона може пояснити для чого, чому і навіщо потрібно поводити себе певним чином. Знання норм поведінки саме по собі ще не забезпечує морального розвитку особистості. У дитини під час практики спілкування повинні сформуватися звички правильної поведінки. У звичці представлена спонукальна сила, що переживається емоційно: коли дитина діє, порушуючи звичну форму поведінки, у неї виникає почуття тривоги, відчуття дискомфорту. Сформовані звички забезпечують ту поведінку, яку ми і називаємо моральною поведінкою.

Знання норм і звичок поведінки не може існувати саме по собі. У процесі виховання у дитини виробляється емоційне ставлення до моральних норм. В повсякденному житті дитина реагує на будь-які прояви дій дорослих, однолітків, а тому важливо щоб у неї склалось правильне відношення до поганих вчинків. Молодший школяр може бути ввічливим і при цьому отримувати задоволення від своєї поведінки, але ця поведінка може мати свою багатозначну мотивацію. В одному випадку він може діяти за покликом серця, в іншому - за обов'язком, а в третьому – грає на публіку. В той же час ввічливі форми поведінки дитина може використовувати як ключ до вирішення своїх ситуативних проблем, як «чарівне слово», яке відкриває шлях до багатьох принад життя. У молодшому шкільному віці дитина в

дійсності може бути орієнтована на сам вчинок. Саме тоді, коли у моральному вчинку дитина черпає для себе задоволення, її моральний розвиток йде правильним шляхом [6].

Результативність морального розвитку учня в значній мірі буде залежати від того, чи стає його вчинок, дія предметом власного роздуму до їх практичного здійснення. Постійне осмислення школярем своїх вчинків і дій з погляду особистого задоволення, вигоди або шкоди може призвести до того, що у нього не виховуються моральні почуття. Тому з урахуванням цієї особливості виховні дії дорослих повинні передбачати формування самоцінності суспільно значущих способів поведінки і діяльності. Використовуючи термін “самоцінність”, ми підкреслюємо значущість для дитини певного способу поведінки тому що цей спосіб значимий для всього суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашому дослідженні на основі узагальнення наукової інформації у сфері психолого-педагогічної і філософської науки щодо проблеми моралі, моральності, їх ідеального і прагматичного існування спробуємо встановити загальні особливості функціонування моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці та закономірності генези моральної сфери у цей віковий період. Особливу увагу намагалися приділити аналізу сутності психологічних механізмів переходу зовнішніх моральних приписів у особистісні утворення які визначають особливості моральної поведінки молодшого школяра.

Як відомо, діти не відкривають моральних істин і не займаються пошуком відповідних символів, вони засвоюють моральні поняття в готовому вигляді. Моральні поняття виступають когнітивним компонентом моральної якості, яка є, у свою чергу, єдністю стійкого спонукання і стійкого способу поведінки, засвоєного для задоволення спонукання. Щоб засвоєне знання про спосіб поведінки реально проявилось, необхідний певний поштовх, сила, яка б змусила особу діяти. Такою силою, тим спонуканням, що зумовлює дітей до зовнішньої активності, є емоції. Моральна якість, проявлена у дії, є вчинком, а особистість, як така, власне і розпочинається та реалізує себе у конкретних вчинках.

Вченими доведено, що зобов'язати, змусити людину бути моральною не можливо, оскільки це є “процес творення самого себе” через пробудження моральних потенцій особистості. Звідси впливає актуальність думки, поширеної серед науковців, щодо необхідності активізації поведінкових проявів у сфері моралі, як складової частини морально-духовного розвитку особистості молодшого школяра.

А.В. Зосимовський здійснив спробу розробити вікову періодизацію морального розвитку людини на основі виділення якісних новоутворень у моральній сфері особистості. На його думку, весь процес морального розвитку дитини ділиться на три етапи, кожен з яких, у свою чергу, представлений двома своєрідними періодами.

Перший етап – пристосувально-реактивної поведінки – охоплює дитинство й переддошкільне дитинство. Це стадія формування в дітей певних передумов для власних моральних дій, час передморального розвитку. В середині першого етапу виділяють два періоди: сенсорного й узагальнено-вербального реагування на моральні вимоги. Найважливішим новоутворенням періоду сенсорного реагування вчений вважає появу в поведінці дитини “елементів найпростішого самообмеження”, в основі чого лежить вироблення початкових форм врівноваження процесів збудження і гальмування. Головним новоутворенням другого періоду (від року до 3-4 років) є виникнення й розвиток елементів внутрішньо стимульованої поведінки, при якій норми моральної поведінки іноді починають виконуватися за відсутності безпосереднього впливу дорослого.

Другий етап – це етап репродуктивної моральної активності, що охоплює дошкільний і молодший шкільний вік, характеризується формуванням у дитини первісної готовності добровільно, на основі елементарної усвідомленості змісту моральних вимог, підкоряти їм свою поведінку, ставити “потрібно” вище за “хочу”. Дошкільний період другого етапу цікавий тим, що тут вперше виникають паростки довільної позитивної поведінки й вимоги “потрібно – не можна” починають проявлятися в якості внутрішніх вимог дитини до себе й інших. Другий період – це період власне морального розвитку дитини. Тут уточнюються

моральні орієнтації, глибшають моральна свідомість і моральна воля, збагачується зміст почуття обов'язку. В молодших школярів підвищується стійкість моральної поведінки. Однак у цьому віці діти ще не здатні до вироблення власних моральних переконань. У цьому віці, на думку автора, дітям властива відносна несамостійність морального мислення й більша сугестивність.

Третій етап морального розвитку особистості, охоплює підлітковий і юнацький вік і є етапом моральної самодіяльності особистості. На цьому етапі відбувається цілком усвідомлюване підпорядкування своєї поведінки моральним принципам. Основне новоутворення періоду – самосвідомість, відносно автономні моральні погляди й переконання. Для підлітка характерним є критичне засвоєння норм поведінки. Для юнацького періоду морального становлення особистості характерне формування морального світогляду. У цьому віці підсилюється етичний критицизм, виникає потреба в критичній переоцінці й переосмисленні раніше сприйнятого [5].

Дана теорія засвідчує, що дитина долучається до духовної й матеріальної культури, створеної суспільством, не пасивно, а активно – у процесі діяльності. Від особливостей діяльності й від особливостей взаємовідносин, що складаються в дитини з оточуючими людьми, багато в чому залежить процес формування її особистості. У цьому контексті варто зазначити, що для молодших школярів важливу роль у засвоєнні моральних норм продовжує відігравати думка авторитетних людей. Звідси народжується висновок рекомендаційно-педагогічного плану про необхідність контролю за збереженням у цій сфері позитивних стосунків як важливої передумови моральної поведінки.

Загалом аналіз вікової динаміки інтелектуальних можливостей дітей протягом певного вікового періоду виявляє наявність суттєвих змін у сфері моральної свідомості. Особливою яскравістю вони характеризуються на десятому році життя, що свідчить про сенситивність цього віку щодо формування когнітивних основ моральної свідомості. Важливим підґрунтям цих можливостей є трансформації, що відбуваються в цілому у пізнавальних структурах дитячої психіки. Рівень інтелектуального розвитку дітей молодшого шкільного віку дозволяє їм проникати у сутність моральних дилем, простежувати взаємозв'язки між вчинками і намірами партнерів.

На думку С.Г. Якобсон у моральному розвитку особистості можна виділити чотири сфери дослідження. Перша сфера стосується вивчення моральної поведінки особистості. Цим терміном С.Г. Якобсон визначає “добровільне слідування моральним нормам (нормам моралі), якщо навіть їхнє порушення обіцяє людині певні вигоди, і вона впевнена у безкарності своїх дій” [12, 6]. Як видно, у визначенні моральної поведінки закладені поняття моральної норми й морального вибору. Моральна норма визначає вимоги суспільства до особистості в процесі взаємодії з іншими людьми і є основою при оцінці поведінки. Головне питання цієї сфери дослідження, як вважає С.Г. Якобсон, полягає в тому, які психологічні механізми формування моральних цінностей.

Друга сфера дослідження - моральні відносини. На думку В.М. Мясичева, особистість характеризують не знання, уміння й навички, а відносини. Дослідження відносин представляє для психології підхід, у якому поєднується об'єктивне із суб'єктивним. Відносини існують між особистістю людини – суб'єктом і об'єктом її відносин. Вони реалізуються або проявляються в зовнішньому факторі, але разом з тим відносини виражають внутрішній “суб'єктивний” світ особистості. Головне в даній сфері – це вивчення психологічної природи й походження моральних відносин.

Наступна сфера досліджень стосується моральних знань, уявлень і суджень. Предмет вивчення – оволодіння дітьми різними сторонами суспільної моральної свідомості: розуміння моральних вимог, становлення понять добра, справедливості, відповідальності, совісті, а також засвоєння критеріїв моральної оцінки. Діти намагаються обґрунтувати моральну оцінку вчинків, моральних якостей людей. С.Г. Якобсон вважає недостатньо вивченими стадії розвитку даного когнітивного аспекту й фактори, що визначають перехід від однієї стадії до іншої. Особливої уваги заслуговує вивчення зв'язку когнітивного й поведінкового аспектів

морального розвитку [12].

Четверта сфера дослідження включає моральні переживання. Традиційно до них відносять переживання провини при порушенні моральних норм. Невідомим залишається питання про походження цих почуттів і переживань, а також їх зв'язок з реальною поведінкою особистості.

Враховуючи все вищезазначене, можна стверджувати, що розвиток моральної свідомості та моральної самосвідомості у молодшому шкільному віці розпочинає функціонування як цілісний конструкт, у якому когнітивно-ціннісні структури доповнюються емоційними елементами, що виявляється у здатності дітей проникати в емоційні стани учасників морального конфлікту, простежувати динаміку змін у настроях людей, прогнозувати її вплив на систему стосунків, передавати емоційні аспекти ситуації не лише у формі вербальних інтерпретацій, але й кольорових асоціацій, включати чуттєві підстави в оцінку подій, позначати свої реальні чи можливі переживання, спричинені певними подіями.

Аналіз досліджень з проблеми морального розвитку особистості дозволяє стверджувати, що у період молодшого шкільного віку когнітивно-оцінні основи моральної сфери дитини ускладнюються за рахунок включення в їх структуру лінії аналізу намірів людини та пошуку моральних підстав для їх оцінювання. У структурі моральних уявлень дітей зовнішній контроль втрачає домінуючі позиції. Необхідно зазначити, що зміни у цьому процесі мають досить стрімкий характер. Якщо серед першокласників лише близько половина дітей здатна правильно розпізнавати доречність-недоречність покарання за вчинок, то до кінця періоду цю складну інтерпретаційну операцію виконують майже всі діти. Тобто діти починають орієнтуватися не лише на хід подій і їх результати, але і на те, чому це відбулося, наскільки вони співпадають з намірами людини і яка сутність цих намірів.

Таким чином, основні умови розвитку моральності школяра – це, з одного боку, результат його розумової діяльності, спільного підходу до аналізу і узагальнення явищ дійсності, а з іншого – процес засвоєння і використання моральних знань у практичній діяльності, у взаємовідносинах з оточуючими людьми. Перетин цих двох умов дає нову спрямованість розвитку морального світогляду. Вирішення нових життєвих задач, соціальних вимог відображається на рівні моральної свідомості і перш за все самосвідомості, оскільки вона розвивається на основі самопізнання. Усвідомлення себе особистістю, що перебуває у певних відносинах з людьми і навколишнім світом, відбувається у процесі активної діяльності суб'єкта, визначення ним своєї моральної позиції, характеру спілкування з людьми. Для вчителя важливо максимально активізувати участь школяра у суспільно значущій діяльності, представляючи йому самостійність у виборі шляхів вирішення життєвих задач. Особливу увагу вчитель звертає на моральні ситуації, які виникають у процесі навчання і виховання, які допомагають учням усвідомити себе, свою поведінку, дати їм адекватну оцінку.

Розсудливе і афективне ставлення до правил, моральних норм розвивається у дитини через емоційно-оцінне відношення до неї з боку дорослого. Саме дорослий допомагає дитині обміркувати раціональність і необхідність відповідної поведінки, вчинку і своїм афективним відношенням до дитини у даний момент санкціонує певний тип її поведінки. Молодші школярі легше усвідомлюють вчинки та їх мотиви в інших людей, ніж свої власні. Тому вичленення мотиву вчинку, роз'яснення дитині його сутності і правильності в різних типових ситуаціях є спеціальним завданням дорослих. Навчаючись бачити добре у вчинках інших, дитина потроху навчиться розуміти й усвідомлювати мотив, яким інший чи вона керувалась під час здійснення хорошої справи.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Спираючись на проведені дослідження, можна зробити висновок про те, що розвиток моральної свідомості у молодшому шкільному віці характеризується: високими темпами змін, перевагою висхідних тенденцій, що виявляються у розширенні та поглибленні всіх сфер розуміння моральних приписів, здатності до їх використання при оцінці реальних ситуацій при збереженні певної неузгодженості окремих елементів; інтенсивністю розвитку всіх структур моральної

свідомості та моральної самосвідомості у шкільному віці, що свідчить не лише про сенситивність, але й особливу відповідальну значущість цього вікового періоду щодо розвитку основ моральності; зближенням рівнів сформованості моральної свідомості та самосвідомості, що є важливим показником розвитку моральної сфери в період молодшого шкільного віку. Дитина починає усвідомлено використовувати моральні підстави при оцінці своєї поведінки та особистісних характеристик. При цьому домінуючі позиції зберігаються за моральною свідомістю – центральним конструктом.

Перспективи дослідження ми вбачаємо, передусім, у подальшому вивченні психологічних умов та механізмів розвитку моральної сфери молодших школярів, а також у розробці та апробації програм розвивально-коригуючого змісту, які є ефективним напрямом психолого-педагогічного впливу на моральну сферу дітей та передбачають формування здатності до нового і правильного, реального сприйняття явищ і об'єктів навколишньої дійсності, розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єктів, емпатії, поваги до людей, самоаналізу, уміння керувати самим собою і процесом спілкування.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. / І. Д. Бех. – К.: Академвидав, 2012. – 256 с.
2. Божович Л.И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Под ред. Д. И. Фельдштейна. – М.: Между нар. пед. акад., 1995 – 209 с.
3. Булах І.С. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка (соціально-психологічний тренінг) : навчально-методичний посібник / І.С. Булах, Ю.А. Алексєєва. – Київ, 2003. - 73 с.
4. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии / Л.С. Выготский. – С-Пб.: Союз, 1997 – 220 с.
5. Зосимовский А.В. Возрастные особенности нравственного развития детей / А.В.Зосимовский – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 200 с.
6. Корниенко Н.А. Эмоциональные механизмы нравственного формирования личности / Н.А.Корниенко. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1993. – 247 с.
7. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психол. труды: Основы онтологии, логики и психологии / Отв. ред. А. В. Брушлинский. В. А. Кольцова. – М.: Наука, 1997. – 462 с.
8. Савчин М. (науковий редактор). Моральна свідомість та самосвідомість особистості / М.В. Савчин. – Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – 288 с.
9. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей в історії педагогіки та вітчизняної школи: монографія / І. Л. Сіданіч, О. П. Кислашко. – К.: Дорадо-Друк, 2012. – 496 с.
10. Чепіков В.Т. Виховання моральних якостей молодших школярів / Навчальний метод. посібник / В.Т. Чепіков. – Гродно: ГрГУ, 2001. – 189 с.
11. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.
12. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей. – М.: Педагогика, 1984. – 143 с.

References

1. Beh I. D. Osobystist' u prostori duhovnogo rozvytku: navch. posib / I. D. Beh. – K.: Akademvydav, 2012. – 256 s.
2. Bzhovich L.I. Izbrannye psihologicheskie trudy: Problemy formirovaniya lichnosti / Pod red. D. I. Fel'dshtejna. – M.: Mezhdn nar. ped. akad., 1995 – 209 s.
3. Bulah I.S. Rozvytok moral'noi' samosvidomosti osobystosti pidlitka (social'no-psyhologichnyj trening) : navchal'no-metodychnyj posibnyk / I.S. Bulah, Ju A. Aleksjejeva. – Kyi'v, 2003. – 73 s.
4. Vygotskij L.S. Voprosy detskoj psihologii / L.S. Vygotskij. – S-Pb.: Sojuz, 1997 – 220 s.

5. Zosimovskij A.V. Vozrastnye osobennosti npravstvennogo razvitija detej / A.V. Zosimovskij – M.: Izd-vo MGU, 1982. – 200 s.
6. Kornienko N.A. Jemocional'nye mehanizmy npravstvennogo formirovanija lichnosti / N.A. Kornienko. – Novosibirsk: Izd-vo NGU, 1993. – 247 s.
7. Rubinshtejn S.L. Izbrannye filosofsko-psihol. trudy: Osnovy ontologii, logiki i psihologii / Otv. red. A. V. Brushlinskij. V. A. Kol'cova. – M.: Nauka, 1997. – 462s.
8. Savchyn M. (naukovyj redaktor). Moral'na svidomist' ta samosvidomist' osobystosti / M.V. Savchyn. – Drohobych : RVV DDPU imeni Ivana Franka, 2009. – 288 s.
9. Sidanich I. L. Duhovno-moral'ne vyhovannja ditej v istorii' pedagogiky ta vitchyznjanoi' shkoly: monografija / I. L. Sidanich, O. P. Kyslashko. – K.: Dorado-Druk, 2012. – 496 s.
10. Chepikov V.T. Vyhovannja moral'nyh jakostej molodshyh shkoljariv / Navchal'nyj metod. posibnyk / V.T. Chepikov. - Grodno: GrGU, 2001. - 189 s.
11. Jel'konin D.B. Izbrannye psihologicheskie trudy / Pod red. V.V. Davydova, V.P. Zinchenko. – M.: Pedagogika, 1989. – 554 s.
12. Jakobson S.G. Psihologicheskie problemy jeticheskogo razvitija detej. – M.: Pedagogika, 1984. – 143 s.

Резюме. В статье освещается проблема психологических предпосылок и механизмов нравственного становления личности младшего школьника. Прослеживаются общие особенности функционирования нравственного сознания и самосознания в младшем школьном возрасте и закономерности генезиса нравственной сферы в этот возрастной период. Выделено и осуществлено анализ условий, этапов и сфер развития нравственности младших школьников. Раскрыты особенности становления когнитивно-ценностных, эмоциональных конструктов нравственного сознания и самосознания и их проявлений в поведении младших школьников.

Ключевые слова: личность, младший школьник, нравственная сфера, нравственная норма, моральное сознание, моральное самосознание.

Summary. The article deals with issue of psychological prerequisites and mechanisms of moral arising of primary schoolchild personality. General features of moral consciousness and self-consciousness functioning in primary school age and laws of moral sphere genesis during this age period are detected. The analysis of conditions, stages and spheres of development of primary schoolchildren morality is outlined and conducted. The features of arising of cognitive-value, emotional constructs of moral consciousness and self-consciousness and their manifestations in primary school children behavior.

Key words: personality, primary schoolchild, moral sphere, moral norm, moral consciousness, moral self-consciousness.

УДК 159.923 : 316.6 : 075

Д.В. АНЦЛОВА

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОДІАГНОСТИКИ КОНКУРЕНТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ І КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ: АНАЛІЗ ЗАХІДНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОРОБОК

В статті подається узагальнений огляд психологічних методів дослідження конкуренції та особливостей особистості, за рахунок яких вона реалізується. Аргументується необхідність врахування при проведенні психологічних досліджень таких аспектів як: контекст конкурентної взаємодії (особливості стосунків, які пов'язують з конкурентом), ресурс, за який йде конкурентна боротьба та конкурентні переваги (конкурентоздатність), які дозволяють бути ефективним в конкурентній взаємодії. Проаналізовані найбільш поширені тести, методики та опитувальники, які

З М І С Т

Передмова	3
Павелків Р.В. Когнітивно-ціннісні та емоційні аспекти розвитку моральної сфери у молодшому шкільному віці.....	4
Анпілова Д.В. Актуальні проблеми психодіагностики конкурентної взаємодії і конкурентоздатності: аналіз західних та вітчизняних доробок.....	10
Безлюдна В.І., Корчакова Н.В. Знуцання як вияв агресивних тенденцій у дитячих спільнотах.....	16
Богач О.В. Гендерні особливості вибору стратегій поведінки в конфліктах студентами.....	22
Вем'ян В.Г., Тер-Ованес'ян В.Г. Дуальна форма професійної освіти як умова ефективного рішення завдань модернізації освіти.....	29
Волошин Т.Б. Порівняльна характеристика психоемоційного стану батьків дітей з аутизмом, що проживають в зоні ато та в інших регіонах України.....	33
Воробйов А.М. Вплив розвитку рефлексії на особистісне та професійне становлення майбутніх психологів.....	38
Гоцуляк Н.Є. Теоретичні аспекти формування креативних здібностей підлітків та підходи до них.....	43
Кіян Л.В. Особливості методів діагностики комунікативної компетентності майбутніх психологів.....	47
Корчакова Н.В. Індивідуальні та гендерні особливості розвитку просоціальності.....	52
Кулаков Р.С. Формування професійних домагань старшокласників у процесі вибору майбутньої професії.....	59
Кулакова Л.М. Особливості психологічного супроводу морального виховання молодших школярів в умовах навчальної діяльності.....	66
Луцик Г.О. Підготовка майбутніх психологів до роботи з девіантними підлітками: психолого-педагогічний аспект.....	74
Лушина Т.О. Проблема розуміння основи психологічної структури професійного самосвідомлення у студентів сучасного технічного університета.....	79
Можаровська Т.В. Проблеми ціннісного наповнення екологічної свідомості особистості підліткового віку з неповної сім'ї.....	85
Назаревич В.В., Борейчук І.О. Застосування арт-терапевтичних методів в психологічному консультуванні.....	91
Назарець Л.М. Сімейні конфлікти типу «батьки-діти» як соціально-психологічна проблема.....	97
Одолінський В.Г. Частковий аналіз інструментальної складової життєвого планування.....	102
Осипчук О.П. Вчинок як компонент системи морального становлення особистості школяра.....	106
Павелків В.Р. Молодіжна субкультура та її вплив на процес ідентифікації особистості.....	112
Піонтковська Д.В. Психологічні основи гармонізації розвитку національної ідентичності у студентів.....	118
Романкова Л.М. Науково-методичне забезпечення виховного процесу у вищій школі.....	124
Савенко Д.О. Аналіз феномену материнства у науково-прикладних дослідженнях.....	130
Созонюк О.С. Теоретико-методологічні проблеми розвитку психологічної культури педагога.....	134

Цуканова М.С. Вплив режиму соціальної ізоляції на протікання психічних станів засуджених підлітків.....	141
Яцюк Н.О. Психологічний аналіз механізмів моральної саморегуляції.....	148
<i>Відомості про авторів</i>	156

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ: РЕАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

**Збірник наукових праць
Рівненського державного гуманітарного університету**

Випуск 5

Заснований у 2013 р.

Редактор збірника **Павелків Р.В.**
Відповідальний за підготовку збірника до видання **Безлюдна В.І.**
Технічний редактор **Суходольський В.І.**
Комп'ютерна верстка **Осипчук О.П.**

Здано до набору 14.12.2015 р. Підписано до друку 06.12.2013 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 29,14. Замовлення № 27042015 Наклад 100

Адреса: 33000 м. Рівне, вул. Ст. Бандери, 20
e-mail: dokacentr@mail.ru

Видавництво ТзОВ "Дока центр"
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
Серія РВ № 54 від 09.09.2011

П - 86   **Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць
Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 5. – Рівне:
РДГУ, 2015. – 157 с.**

Збірник наукових праць містить статті які відображають теоретичні та практичні аспекти найважливіших проблем психологічної науки.

Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, учителів, вихователів, практичних працівників освіти, керівників дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, викладачів та студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

УДК 316.627:159.9

ББК 88